

ЛІНГВОПОЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ХУДОЖНЬО-СЕМАНТИЧНОЇ СФЕРИ *ВОГОНЬ – ЖИВА ІСТОТА* В ПОЕТИЧНОМУ МОВОМИСЛЕННІ Л. М. ТАЛАЛАЯ

Анотація. Стаття присвячена розгляду лінгвопоетичних особливостей осмислення художньо-семантичної сфери *ВОГОНЬ – ЖИВА ІСТОТА* в поетичному мовомисленні Л. М. Талалая.

Ключові слова: архетиповий концепт, художньо-семантична сфера, семантичне наповнення, вогонь.

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению лингвопоэтических особенностей осмысления художественно-семантической сферы *ОГОНЬ – ЖИВОЕ СУЩЕСТВО* в поэтическом языковом мышлении Л. М. Талалая.

Ключевые слова: архетипический концепт, семантическая сфера, семантическое наполнение, огонь.

Summary. The article is devoted to the analysis of the linguopoetical peculiarities of the semantic sphere *FIRE IS A CREATURE* in the poetical language of L. M. Talalay.

Key words: archetypal concept, semantic sphere, semantic filling, fire.

Природна стихія вогню у своєму філософсько-практичному осмисленні – це один з дарів природи, який має здатність зігрівати та випромінювати світло. Для давньої людини вогонь став своєрідною рушійною силою. Як зазначає В. І. Вернадський: «Людина створювала вогонь у середовищі живої природи, спрямовуючи на неї горіння. Цим шляхом, шляхом степового палання і лісних пожеж, людина отримала силу (порівняно з тваринним та рослинним світом), яка вивела її з ряду інших організмів і стала праобразом її майбутнього. Лише в наш час, у XIX–XX століттях людина оволоділа іншим джерелом світла й тепла – електричною енергією» [2, с. 142]. Вчений зазначає, що відкриття вогню стало першим випадком, коли жива істота приборкала природну стихію і стала користуватися її вигодами.

Про важливість вогню для людини свідчить вже той факт, що в багатьох культурах ця стихія вважалася одним з першоджерел життя. На особливу увагу заслуговує вчення грецького натурфілософа Геракліта, який увесь процес життя інтерпретував як затухання та розгоряння вогню. Як першооснову буття вогонь шанували і в Давній Індії, Давньому Китаї, пізніше – на слов'янських теренах. Майже у всіх народів вогонь обожнювався, персоніфікувався. Наприклад, у зороастризмі вогонь є сином верховного бога Ахура-Мазда, в Індії поклонялися богу Ангї, богом вогню у слов'ян вважався Дажбог.

У головній книзі християн – Біблії – вогонь поставав силою, що мала амбівалентну природу – з одного боку ця стихія наділялася здатністю очищувати, а з другого – малювалася як страшна кара для грішників.

У фольклорних традиціях образ вогню використовувався для передачі різного роду почуттів. Наприклад, О. О. Потебня стверджує, що «гнів – це вогонь» [5, с. 20]. У той же час вогонь може виражати ідею любові та пристрасті.

В українській мовній картині світу вогонь також є одним з найважливіших фрагментів, що

підтверджується значною кількістю лексем-репрезентантів цього концепту, а також постійною увагою до цього феномену майстрів художнього слова. У пропонованій статті мета полягає в дослідженні особливостей вербалізації художньо-семантичної сфери *ВОГОНЬ – ЖИВА ІСТОТА* як складової архетипового концепту **вогонь** в поетичній мові відомого українського поета Л. М. Талалая. Актуальність статті зумовлюється тим, що робота виконана з урахуванням новітніх підходів до аналізу мовної експлікації концептів у мовотворчості письменників, а саме аналіз проводиться в аспекті взаємозв'язку мови, культури та когнітивних інтенцій особистості.

Матеріалом дослідження послужила картотека, що налічує 253 мікроконтексти, дібрана методом суцільної вибірки з поетичних збірок Л. М. Талалая, виданих протягом останніх десятиліть XX століття: «Допоки твій час» (1979), «Високе багаття» (1981), «Вода в пригорщі» (1981), «Глибокий сад» (1983), «Наодинці зі світом» (1986), «Луна озвалась на ім'я» (1988), «Така пора» (1989), «Потік води живої» (1999).

Принадно зазначимо, що у філологічних науках феномен вогню привернув увагу таких дослідників, як Л. В. Педченко, А. В. Трофімова, Т. В. Федотова, І. В. Яковенко. Так, І. В. Яковенко проводить аналіз стихії вогню в прозі американської письменниці Ф. О'Коннор, визначаючи, що особливістю прози письменниці «є домінування негативного аспекту міфема вогню» [7, с. 554]. У дисертаційній роботі Л. В. Педченко аналізується лексика на позначення вогняної стихії у говорах російської мови. Дослідниця стверджує, що «інтерпретація вогню в російській мовній картині світу характеризується діяльнісно-практичним антропоцентризмом, тобто вогонь репрезентується діалектною мовою переважно як елемент матеріальної культури, як артефакт, який створює і контролює людина у процесі практичної діяльності» [4, с. 17]. На функціонування міфологеми вогню в українській літературі звернула увагу Т. В. Федотова.

Як стверджує І. П. Прокоф'єв, вогонь є одним з ключових образів у поетичній системі Л. М. Талалая [6, с. 143]. Серед основних лексем, які вживаються автором на позначення концепту **ВОГОНЬ** виокремлено іменники *вогонь, багаття, вогнище, іскра, пожежа, ватра*; дієслова *горіти, палати, іскритися, обпалювати*.

Великою кількістю мікроконтекстів представлена в мовній картині світу автора художньо-семантична сфера **ВОГОНЬ – ЖИВА ІСТОТА**, яку становлять семантичні наповнення *вогонь – людина* і *вогонь – істота*. Завдяки прийому персоніфікації, коли фізичний об'єкт неживої природи «оживлюється» відбувається більш усвідомлене осмислення цього об'єкту, як на цьому наголошують Дж. Лакофф та М. Джонсон. Не можна не згадати, що у свідомості давніх людей, у тому числі й слов'ян, вогонь мислився як жива істота, яка їсть, п'є, спить, може мститися людині або ж допомагати. Саме ці архетипові уявлення й слугували для формування в поетичній системі Л. М. Талалая семантичної сфери **ВОГОНЬ – ЖИВА ІСТОТА**. Найбільш широко представленим серед двох названих семантичних наповнень у межах цієї сфери є усвідомлення вогню як людини, що в мовтворчості автора виявляється в кількох групах. До першої і найчисельнішої групи належать мікроконтексти, в яких «олюднення» стихії відбувається завдяки дієслівним метафорам. Подібно до людини вогонь отримує здатність танцювати, обнімати, задихатися, сивіти, рости тощо: «*І багаття моє задихається димом / І не може крізь нього прорватися ввись*» [12, с. 6], «*Вогонь підійма небеса, / Лякаючи заспані тіні. / Росте, гоготить до зірок*» [13, с. 79]. У мікроконтексті «*Над берегом сидить рибалка, / а біля нього вогнище танцює*» [10, с. 125] здатність вогню танцювати, очевидно, заснована на зовнішній подібності миготіння язиків полум'я до мінливих танцювальних рухів. Зовнішня подібність диму до сивини в рядках «*і сивіє багаття негасиме, / Допоки не стає / Само як дим*» [12, с. 129] зумовлена кольоровими ознаками сивини і біло-сірого диму. Дотикові відчуття, а саме відчуття тепла, послужили основою метафори, де багаття здатне обнімати: «*Багаття теплом своїм / Жагуче тебе обнімає*» [15, с. 48]

Стихія вогню у творчості Л. М. Талалая може також «олюднюватися» через вживання слів, які суголосні психічним станам. Безумовно, емоційна сфера належить внутрішньому світу людини, що дозволяє віднести наступні ілюстрації також до семантичного наповнення *вогонь – людина*: «*Багаття весело гуде*» [11, с. 13], «*Прохолода тупиться до спини, / Знемагає втомлений вогонь*» [15, с. 5], «*І веселішає багаття, / І відбивається в воді*» [13, с. 26]. Як і людина, вогонь отримує в поетичних контекстах майстра слова здатність веселитися, втомлюватися. Наведені метафоричні перенесення ґрунтуються на зіставленні процесів

розгоряння і затухання вогню з людськими почуттями веселості і втоми.

Досить часто Л. М. Талалай вживає епітет *веселий* для характеристики вогню, завдяки чому образ набуває позитивної конотації як стихія, дружня по відношенню до людини: «*Там ночі зорями багаті, / А ми – неначе хлопчакі. / Там у веселому багатті / Трицять сороками сучки*» [9, с. 5], «*Не буде затишно горіти / Весела ватра уночі*» [9, с. 99].

Поодиноким мікроконтекстом представлено «олюднення» стихії вогню, виражене сполучниковим порівнянням: «*Вогонь стоїть, як голій чоловік*» [9, с. 27]. Фізіологічні особливості людини не стали мотивуючими для експлікації семантичного наповнення *вогонь – людина* у творчості Л. М. Талалая. Натрапляємо лише на такі рядки: «*Очима викресали іскру. / Ніхто нікого не впізнав, / Та ніби я отримав звістку / І ніби звістку передав*» [12, с. 14]. У цьому випадку за допомогою контакту очей між ліричними героями відбувається невербальне спілкування. Мотив, який забезпечує вживання лексеми *іскра* – це конкретизація фізичної якості стану очей – блиску. Отже, метафора зумовлена зовнішньою подібністю блиску очей до блиску полум'я.

Як людина вогонь осмислюється і в такому мікроконтексті: «*Хоч свіжий вітер, як хустину, / З багаття полум'я зрива*» [15, с. 78]. Допомагає концептуалізувати вогняну стихію як живу істоту порівняння полум'я з хустиною, яка постає в наведених рядках елементом одягу багаття.

Семантичне наповнення *вогонь – істота* в поезії Л. М. Талалая реалізується завдяки метафорам, які акцентують увагу на фізичній подібності вогню і крила птаха, диму та гриви: «*Багаття підроста, / Чорніє грива диму*» [14, с. 35], «*І тягнеться туди / Багаття однокриле*» [11, с. 50], «*То сліпне вогонь, то прозріє, / То радісно крила здійма*» [13, с. 79], «*І вогнище сичить, / Коли збігає піна / І чорний казанок, / Облизуючись, лиже*» [15, с. 59]. У наведених мікроконтекстах вогонь постає невідзначеною твариною, автор не уточнює, хто саме перед нами. Метафора крила зумовлена зовнішньою подібністю язиків полум'я до крил птаха. Основу такої асоціації слід шукати в уявленнях давніх людей. Наприклад, бог вогню Агні мислився як «злотокрилий сокіл» [1, с. 178].

Лінгвоментальне усвідомлення вогню твариною протікає у мікроконтексті, де вогонь постає об'єктом дії: «*Я мовчу і багаття сучками дражню*» [10, с. 43]. Оригінальним у межах семантичного наповнення *тварина* видається порівняння іскор з кониками: «*мов коники, іскри / стрибать в траву*» [10, с. 75]. Очевидно, в основу такої асоціації покладено метафоричне перенесення на основі швидкості та розмірів.

У мікроконтексті «*Бджола гаряча листя обпіка*» [12, с. 98] в основу покладено дотиковий образ (пекти – жалити – мати гострий, пекучий біль від укусу). Спільні прояви червоного, рудого кольору вогню та лисячого хутра зумовлюють

виникнення в поетичному ідіостилі Л. М. Талалая такого порівняльного звороту: «*Черконе хвостом лисиця, / Мов запалюють сірник*» [9, с. 21].

У структурі концепту **вогонь** виокремлюється також сфера **ВОГОНЬ – ВНУТРІШНІЙ СВІТ ЛЮДИНИ**, яку репрезентують такі смислові наповнення: *душевний комфорт, пристрасть, сором, тривога, туга, надія, нетерпіння*.

У поетичному ідіостилі Л. М. Талалая фізична властивість вогню дарувати тепло переосмислюється, завдяки чому відбувається метафоричне перенесення на внутрішній світ, світ почуттів та емоцій. Таким чином, вогонь у мовотворчості поета набуває семантики *душевного комфорту*. Таке архетипове семантичне наповнення підгрунтям має давнє уявлення про вогнище, яке здавна було символом дому, родини, сім'ї. У мовотворчості Л. М. Талалая перед вогнищем збираються переважно давні друзі: «*Вогнище освітить видноколо, / Вогнище із друзями навколо, / Де плече торкається плеча, / І між нами протягу немає, / І на всіх любові вистача, / І до всіх любові вистачає*» [15, с. 6], «*Безжально рухається час. / Надію важче зберігати, / Що біля їхнього багаття / Іще зігріюся не раз*» [11, с. 15]. Інколи вогнище персоналізується як особа, що здатна згуртувати, зібрати коло себе людей: «*Товариство / В коло нерозривне / Вогнище збрало, як рідню*» [13, с. 52]. Порівняння як рідню вказує на теплі, дружні стосунки, що встановилися між людьми. Промовистою в цьому плані постає і сама назва вірша «Вогнище із друзями навколо». Натомість *чуже багаття* не здатне зігрівати, дарувати радість, оскільки біля нього немає рідних: «... *сонце низьке, як багаття чуже, / Може, зігріє, але ненадовго*» [12, с. 66].

До архетипових смислових наповнень концепту **вогонь** належить *вогонь – пристрасть*, представлене у творчому доробку майстра слова такими рядками: «*І вже не бачила нічого, / Уже беззахисна була / Перед стихією земного / Вогню, що спалює до тла*» [12, с. 87], «*Який вогонь спалахує в очах, / Яким життя ввижається безкрайм, / Коли твого торкаюся плеча, / Коли до тебе спрагло припадаю! / І наші «я» зливаються в одне, / І проступає істиною зримо, / Що ти одна – цариця над вогнем, / Все інше володіє тільки димом*» [9, с. 47], «*До рук дівочих прикипав очима / І до плеча її туливсь плечем, / І обпікавсь, неначе поміж ними / Вогонь двосічним піднімавсь мечем*» [14, с. 94].

Для характеристики вогняної стихії у межах семантичної сфери **ВОГОНЬ – ВНУТРІШНІЙ СВІТ ЛЮДИНИ** поет найчастіше апелює до дотикових відчуттів, послуговуючись дієслівними метафорами. У переважній більшості ілюстрацій, де автор за допомогою вогняної стихії описує почуття різного роду, ці почуття виражаються опосередковано – через вживання дієслів *обпікати, обпалювати, горіти*. Таким чи-

ном відбувається уподібнення експліцитного об'єкту дії (наприклад, сором) імпліцитному (вогонь). Використовуючи метафоричні сполуки з лексемами на позначення концепту **вогонь**, автор зазвичай прагне вказати на високий ступінь вияву емоцій, як-от, наприклад: «*Та інколи сором мене обпече, / Неначе тобі / Не підставив я серця*» [12, с. 135], «*А згодом / Ночами / Обпалює туга*» [8, с. 6], «*Тривожні роздуми обпалють / і знову серце промовчить*» [10, с. 71], «*Вона сама вже ходить з валідолом, / І їй самій, коли душа горить, / Так хочеться покаржиться на долю*» [9, с. 13]. Отже, бачимо, що емоція, почуття, яке уявляється в образі вогню, подібно до стихії, може горіти, обпікати, обпалювати. Такі метафори виникають через перенесення больових відчуттів, які виникають під дією вогняної стихії у душевну площину. Уводячи слова на позначення вогняної стихії у сферу духовного, морального, емоційного переживання, автор прагне підкреслити силу цих переживань, нестерпність мук, що їх терпить людина.

До сфери **ВОГОНЬ – ВНУТРІШНІЙ СВІТ ЛЮДИНИ** належить семантичне наповнення *вогонь – нетерпіння*, яке має негативну конотацію у рядках: «*Приречених кат оглядав, / І руки горіли у ката, / Бо вже натомилась орда / Розподілу здобичі ждати*» [12, с. 35]. У цьому випадку мовомислення поета апелює до асоціативного змісту номінації *вогонь*, закладеному у фразеологізмі *руки горять* від нетерпіння.

У вірші «Надія Лесі Українки» натрапляємо на ремінісценцію з твору «Досвітні вогні». Тут концепт **вогонь** стає символом *надії*: «*А «сподіваюсь без надії» / В мені ночами перетліє, / Осяде глибоко на дні, / І я побачу у вікні: / Досвітні світяться вогні*» [12, с. 39]. Або в іншому вірші, який має назву «Вогник», де стихія одержує меліоративну семантику, що виражається у вживанні демінутивної форми: «*Коли підкошують невдачі, / Стають безрадісними дні, / Мені з'являєшся, неначе / Раптовий вогник вдалині, / Що, переборюючи темін / І непогіддя обложне, / Горить, можливо, не для мене, / Та зігріває і мене*» [11, с. 95]. Вогонь вселяє надію, оптимізм перемагає безвір'я так само, як вогонь переборює темряву. Як стверджує О. Логвиненко, в ліриці поета вогонь – «це надія на теплоту об'єднання людей» [3, с. 148].

Розгляд мовного матеріалу показав, що в поетичному ідіостилі Л. М. Талалая в межах концепту **вогонь** виокремлюється архетипова художньо-семантична сфера **ВОГОНЬ – ЖИВА ІСТОТА** та споріднена з нею художньо-семантична сфера **ВОГОНЬ – ВНУТРІШНІЙ СВІТ**.

Перспективним вважаємо дослідження лінгвопоетичних особливостей інших художньо-семантичних сфер, які формують архетиповий концепт **вогонь** у творчості Л. М. Талалая.

Література

1. Афанасьев А. Дерево жизни : [избранные статьи] / Александр Николаевич Афанасьев. – М. : Современник, 1982. – 464 с.
2. Вернадский В. Философские мысли натуралиста / Владимир Иванович Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
3. Логвиненко О. Мить щасливого страждання у ліриці Леоніда Талалая / О. Логвиненко // Вітчизна. – 2000. – № 7–8. – С. 148–149.
4. Педченко Л. Лексика вогню в говірках російської мови. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Л. В. Педченко. – Харків, 2000. – 19 с.
5. Потебня А. Символ и миф в народной культуре / Александр Афанасьевич Потебня. – М. : Лабиринт, 2000. – 480с.
6. Прокоф'єв І. Поетика Леоніда Талалая : дис. ... кандидата філолог. наук : 10.01.01 / Прокоф'єв Іван Петрович. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 175 с.
7. Яковенко І. Стихія вогню в прозі Фленнері О'Коннор / І. В. Яковенко // Мовні і концептуальні картини світу. – 2002. – № 7. – С. 549–555.
8. Талалай Л. Допоки твій час / Леонід Миколайович Талалай. – К. : Молодь, 1979. – 104 с.
9. Талалай Л. Високе багаття : [вірші та поема] / Леонід Миколайович Талалай. – К. : Молодь, 1981. – 152 с.
10. Талалай Л. Вода в пригорщі : [вибрані поезії] / Леонід Миколайович Талалай. – К. : Дніпро, 1981. – 158 с.
11. Талалай Л. Глибокий сад : [поезії] / Леонід Миколайович Талалай. – К. : Рад. письменник, 1983. – 111 с.
12. Талалай Л. Надинці зі світом : [поезії] / Леонід Миколайович Талалай. – К. : Молодь, 1986. – 144 с.
13. Талалай Л. Луна озвалась на ім'я : [лірика] / Леонід Миколайович Талалай. – К. : Рад. письменник, 1988. – 150 с.
14. Талалай Л. Така пора : [вірші] / Леонід Миколайович Талалай. – К. : Молодь, 1989. – 119 с.
15. Талалай Л. Потік води живої : [лірика] / Леонід Миколайович Талалай. – К. : Український письменник, 1999. – 125 с.

Стаття надійшла до редакції 9.04.2011